

Зайцева В. В.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Яремчук Н. С.,

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри української мови

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ДЖЕРЕЛО МОРАЛЬНИХ ЗАСАД ХРИСТИЯНСТВА

Анотація. У статті визначено мету, завдання, виділено актуальність проблеми моральності мовної особистості, зв'язок мови з моральним досвідом людства. Названо джерела дослідження, зокрема словники, прецедентні тексти, звернуто увагу на недостатнє висвітлення питання аналізу джерел породження лексичних одиниць із семантикою моральності з метою підвищення моральної та мовленнєвої культури носіїв української мови. Здійснено огляд наукової літератури із зазначеної проблеми, ураховано спробу вчених віднести лексичні одиниці (як окремі слова, так і фразеологізми) із семантикою моральності до глосонімії – лексичної підсистеми, що містить лексико-семантичні труднощі, зазначені ж лексичні одиниці із семантикою моральності вважаємо глосемами (лексичними одиницями, які функціонують в облігаторних, соціально важливих текстах, містять лексико-семантичні труднощі та мають цінне культурологічне, естетичне, експресивне та дидактичне значення). Аргументовано роль мовних функцій, що відображають значення мови у процесі формування морально-етичних засад, проаналізовано стан її розробки на сучасному етапі. З'ясовано роль української мови у процесі розвитку й формування мовної особистості, уточнено поняття моралі, моральності, подано шкалу людських цінностей за християнською мораллю. Визначено ключові слова із семантикою моральності (любов, доброта, милосердя, серце, Бог, благо), які є підґрунтям моральних норм культури та поведінки українського народу, а також слова з негативною конотацією (неподобство, злість, лжесвідчення та ін.). Сформульовано висновки, окреслено перспективу подальших розвідок – аналіз лексичних одиниць із семантикою моральності у межах глосонімії, визначення принципів лексикографічної інтерпретації глосем із семантикою моральності, прийомів їх використання під час викладання української мови в закладах освіти.

Ключові слова: мова, мовленнєва культура, етичність, моральність, християнство, лексичні одиниці.

Постановка проблеми. Етичні засади, моральні цінності є одними з найважливіших складників людської діяльності, що виявляється у вчинках. Тому питання значущості дотримання в суспільстві морально-етичних норм, розвитку моральних якостей є вічними, невідкладними часові. Величезну роль у формуванні високоморальних якостей, патріотичної та громадянської свідомості, ціннісних орієнтирів, світоглядних ідей, історії, досвіду, здобутків національної культури відіграє мова

як «нетлінне знаряддя духовної культури» [1, с. 24]. Істинно, що в мовній семантиці «акумулюється духовний, цивілізований досвід попередніх поколінь носіїв мови, кодується концепти духовного життя етносу, формується його ментальна матриця» [2, с. 4]. Проблема зв'язку мови з моральним досвідом людства потребує врахування таких функцій мови, як: *комунікативна* (мова використовується для інформаційного зв'язку між членами суспільства), *когнітивна* (мова є засобом творення, оформлення та вираження думки, засобом пізнання), *експресивна* (мова є універсальним засобом вираження внутрішнього світу людини), *культурологічна* (через мову відбувається засвоєння кожною людиною культури свого народу й естафета духовних цінностей від покоління до покоління), *етична* (мова є засобом формування і дотримання норм поведінки та моральних норм), *виховна* (слово прищеплює моральні принципи) [3, с. 6–7]. В. Гумбольдт стверджував, що мова є сукупною духовною енергією народу, це своєрідний посередник між зовнішнім світом і внутрішнім духовним світом людини [4, с. 61]. Тому моральний аспект дослідження мовних одиниць дає змогу поглибити розуміння їх змісту. **Метою дослідження** є визначення ролі християнських традицій у духовному становленні особистості, виділення лексичних одиниць української мови із семантикою моральності, які є підґрунтям моральних норм культури та поведінки українського народу. Відповідно до мети окреслюємо такі завдання: розглянути моральні засади християнства; визначити ключові слова із семантикою моральності. Джерелом фактичного матеріалу дослідження є словники, прецедентні тексти, зокрема біблійні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема зв'язку мови й морального досвіду окремої особистості та соціуму загалом розроблена ще недостатньо, проте в наукових розвідках вона представлена такими аспектами, як: духовний розвиток особистості засобами рідної мови (Ф. Буслав, Г. Ващенко, Б. Грінченко, М. Драгоманов, М. Костомаров, І. Срезневський, В. Сухомлинський), вплив етнопсихологічних чинників на формування мовної особистості (А. Вежицька, О. Вишневський, С. Єрмоленко, І. Зимня, Ю. Караулов, О. Леонтьєв, О. Потєбня, Ю. Сорочкін, І. Бех), формування етики й естетики мовлення засобами народної дидактики (Н. Бабиць, М. Стельмахович, О. Хорошківська), роль народної педагогіки у процесі розвитку особистості (Г. Ващенко, Г. Волков, О. Духнович, Я. Коменський, І. Песталоцці, Г. Сковорода,

В. Мосіяшенко), етнопедагогічна основа навчання рідної мови (Н. Бабич, А. Богуш, Т. Донченко, С. Єрмоленко, С. Караман, В. Кононенко, Л. Мацько, Л. Паламар, М. Пентиліук, Т. Симоненко, М. Стельмахович, Р. Дружененко), диференціація національно-культурного компонента мови як основи формування мовлення (Р. Кісь, В. Кононенко, В. Маслова, І. Огієнко), формування мовнокультурологічної компетенції (Н. Матвєєва, Т. Лобода, О. Маленко). Проблема внутрішнього світу людини, її діяльності, відбиття моральних засад суспільства в мові цікавила мислителів усіх часів. Серед них слід назвати античних філософів (Сократ, Платон, Аристотель, Епікур), українських мислителів Середньовіччя (І. Вишенський, Г. Сковорода, Г. Юркевич), філософів (І. Кант, М. Бердяєв, В. Соловйов, П. Флоренський та ін.). Дослідження дають змогу стверджувати, що мова є основним засобом трансляції культури та моральності, етики соціуму, які передаються від покоління до покоління. Моральність мовної особистості розглядають як одну з найголовніших категорій лінгвокультурології, зафіксованих у міфах, легендах, фольклорних і релігійних дискурсах, художніх текстах, фразеологізмах, метафорах, символах, тобто у слові. Для К. Ушинського рідне слово є «осною будь-якого розумового розвитку та скарбницею всіх знань: із нього починається усіяке розуміння, через нього проходить і до нього повертається». Великого значення мові як невичерпному джерелу інформації про культуру народу (як матеріальну, так і духовну) надавав О. Потебня. Вивчення мови, на його думку, важливе тому, що слово не тільки є засобом для вираження думки: воно – засіб, прийом її виникнення та створення. Отже, мова – це сама думка, виникнення якої виявляє її органічний зв'язок із мовою, залежність від мови. Тому надзвичайно важливе вивчення міфів, переказів, відтворених у мові, адже вони міцно об'єднують людей певного народу, певної нації. Думки, що виникають під впливом цих дискурсів, формують моральність народу, що об'єднує соціум як націю, адже моральність нації – це органічна складова частина її духовної культури.

Виклад основного матеріалу. Одним із завдань вивчення мови в сучасних загальноосвітніх навчальних закладах України є формування особистості, яка розвивається в умовах етносередовища, є носієм і транслятором рідної культури, активно наслідує традиції використання мовних засобів у ситуаціях спілкування, дбає про мовленнєву культуру, що, за словами В. Сухомлинського, є дзеркалом духовної культури. Тому актуальність обраної проблеми дослідження пояснюється необхідністю формування духовності як провідної риси особистості, недостатньою розробленістю питання аналізу джерел породження лексичних одиниць із семантикою моральності з метою підвищення моральної та мовленнєвої культури носіїв української мови, а також подальшою розробкою теоретичних положень глосології як частини лексикологічної науки, зокрема визначення типології лексико-семантичних труднощів словникового складу української мови. Спостереження Н. Матвєєвої свідчать, що для певного кола носіїв української мови недостатньо усвідомленими або зовсім незрозумілими є окремі лексичні одиниці з абстрактною семантикою моральності. Наприклад, такі лексеми з позитивною конотацією, як повага/поважний/поважність; совість/совісний/совісність; освіта/освічений/освіченість; розум/розумність, мораль/моральний/моральність; інтелігент/інтелігентний/інтелігентність та ін.; із негативною конотацією: неосвічений/неосвіченість; амо-

ральний/аморальність; самозакоханий/самозакоханість; агресія/агресивний/агресивність; егоїст/егоїстичний/егоїзм тощо; фразеологічні одиниці з позитивною конотацією: люби ближнього свого, як себе самого; один і каменя не зрушить, громада й гору пересуне; із негативною семантикою: після нас (а там) хоч потоп; будь-яка примха за ваші гроші тощо. Наведені лексичні одиниці (як окремі слова, так і фразеологізми) із семантикою моральності авторка відносить до глосонімії – лексичної підсистеми, що містить лексико-семантичні труднощі. Самі ж зазначені лексичні одиниці із семантикою моральності можна вважати глосемами (лексичними одиницями, які функціонують в облігаторних, соціально важливих текстах, містять лексико-семантичні труднощі та мають цінне культурологічне, естетичне, експресивне та дидактичне значення) [5, с. 3–4]. Досліджуючи зв'язок культури й освіти/освіченості, котрий виявляється в умінні користуватися мовою, дослідниця зазначає, що освіта – це культура в її антропоцентричному аспекті, проте не може людина бути освіченою без знань законів моральності, які діють у межах однієї нації або всього людства.

Як стверджують предки, мораль тримається на «трьох китах». Перший кит – традиції та звичаї, що склалися в кожного народу протягом тисячоліть. Другий – авторитет громадської думки. Третій – свідомість кожного щодо морального вибору. Проте все це звичай має релігійні, християнські, а отже, біблійні засади. Сказане дає змогу стверджувати, що мораль – це система поглядів, уявлень, норм і оцінок, які регулюють поведінку людини. За словником, мораль (фр. *morale*) – 1) моральність, сукупність норм і принципів поведіння людей стосовно суспільства та людей; одна із форм суспільної свідомості; 2) моральний, повчальний висновок; 3) повчання [6, с. 323]. Моральний – 1) відповідає вимогам моралі, високоморальний; 2) духовний, внутрішній [там само]. З часом християнська мораль запропонувала шкалу людських цінностей: крайній ригоризм – відмова від свавілля і повне підпорядкування волі Бога; аскетизм; розрада – спокота страждань і вічне блаженство в іншому світі; принцип любові як універсальний принцип моралі; принцип милосердя, що припускає прощення образ, жаль і допомогу «стражденим». Християнство засуджує жорстокість, насильство, гноблення, возвеличує неможливі, пригноблених, «страждених». Завдання кожного християнина – плекати почуття людяності, берегти «людський образ», що, за Св. Письмом, був створений «за образом Божим». У зв'язку з цим засуджувалося *неподобство*. Зазначимо, що християнська релігія категорію «неподобство» пояснює як «не подібний Богу», тобто аморальний (рос. «безобразие») (безобразність, уродливість, непристойне поведіння), тобто «без образу Бога», «уседозволеність», «розбещеність», «відсутність моралі».

Церкву та сім'ю споріднюють поняття любові, відповідальності, добра, послуху, адже тільки любов «довготерпить, милосердує, любов не заздрить, не вихвалиться, не пишається, не безчинствує, не шукає свого, не гнівається, не замишляє зла, не радіє з неправди, а радіє істині, усе покриває, усьому йме віри, усього надіється, усе терпить» / Перше послання Св. Апостола Павла до Коринтян 13: 1–11, 13 / . Слово «любов», що утворилося від *ljubь* – любити, бажати, відчувати прив'язаність, задоволення; потребувати, шанувати один одного [7, с. 319], *любь* – «любимый», «желанный») [10, с. 250], було в основі християнської моралі як «сукупність довершеності»,

бо «любов ніколи не перестає, хоч і пророцтва скінчаться, і мови замовкнуть, і знання зникне» / Перше послання Св. Апостола Павла до Коринтян 13: 1–11, 13 /.

Християнська заповідь любові до ближнього («Люби ближнього свого, як себе самого»), яку часто називають «золотим законом моральності», була надзвичайно шанованою в українців, щоденно виявлялася в милосерді, доброті. Тому на мовному рівні ці риси відобразилися в тому, що в багатьох етикетних висловах семантичним центром є слова з морфемою *добр* – (добрий день, доброго здоров'я, добридень, добродію, люди добрі тощо). Семантика слова *добрий* указує на одне з найзагальніших понять моральної свідомості – добро. Слово «добро» в українській мові означає «те, що корисне, позитивне» [11, с. 98]. Слово «добрий» первісно мало значення «підходящий, відповідний» [там само]. Почуттєвість і вразливість як домінуючі риси української ментальності робили українця співчутливим, виховували відчуття потреби інших людям, тому закликали всіх, щоб «багатіли добрими ділами», трималися «доброго», «вдягнулися в добрість», «добро творили тим, хто ненавидить». Український народ відомий своїм *добросердям*, що відбилася в мовленнєвій поведінці. Навіть тоді, коли вжито лайливу лексику, здебільшого використовують конструкції із заперечними частками (болячка щоб тебе *не задавила*; а лихо щоб тебе *не забрало*, чорт би тебе *не взяв*). Проте християнська мораль заперечує лихослів'я та прокльони: «Тепер же відкиньте і ви оте: гнів, лють, злобу, богозневагу, бесоромні слова з ваших уст, не кажіть неправди один на одного», «благословляйте тих, хто проклинає вас...» / Послання Св. Апостола Павла до Колосян 3:5–8, 12–17 / . Мабуть, недаремно повчання найвидатніших християнських подвижників перших століть називалося «добротолобство». На світоглядно-ментальному рівні вдача українця виявляється і в милосерді: «Будьте ж милосердні, як і Отець ваш милосердний!» / Євангелія від Св. Луки / . Милосердя – від основ прикм. *милъ* «милий» і *сръдъце* «серце» як калька лат. *misericordia* – «співчуття» [7, с. 461]. Отже, під милосердям розуміли дії від серця та душі, тому «провина викуплюється через милість та правду» / Книга пророків Соломонових 16: 6 / .

У формах спілкування українського народу відбилися його релігійність і побожність. Дуже багато висловів українського мовленнєвого етикету, який репрезентував насамперед увічливість, чемність, спостерігаємо навколо слова *Бог*. Деякі з таких слів ужито як традиційні формули, складові частини яких втратили своє первісне лексичне значення. Так, українське *спасибі* є результатом злиття і фонетичної видозміни вислову *сѣпаси* Богъ «нехай спасе Бог» (за добру справу, учинок) [12, с. 366], *помагайбі* – «поможи, Боже». Проте є такі лексичні одиниці, в яких слово Бог не асемантизувалося: «Дай, Боже, щастя, дякувати Богу», «слава Богу», «Боже, поможи», «Бог у поміч». Лексема «Бог» в одиницях мовленнєвого етикету не є зовнішньою оболонкою без змісту. У це слово вкладали особливий зміст. Первинне значення слова «Бог» – «наділяючий, податель, пан, владица» [13, с. 219], «щастьє, доля, участь» [14, с. 50], релігійне значення з'явилося пізніше: «істота, яка керує світом» [там же, с. 51]. Пізнаючи мудрість Божих Законів і вдосконалюючи себе, людина досягає гармонії з Богом, світом і власним сумлінням. Наблизившись до Бога, своїми щоденними діями та вчинками людина буде відстоювати ці високі ідеали. Тому так важливо пробудити в душах віру в Бога. В уяві

народу Бог – це абсолют істини, добра та справедливості, це все, що виражає найвищу досконалість у всьому. Він відкриває необмежені перспективи для вдосконалення людини й облягодження людських стосунків, що повною мірою виражає християнська мораль та етика.

Християнська етика, закони якої досліджували О. Вишневський, П. Щербань, О. Гентош, Г. Ващенко та ін., закликає до збереження душевного миру. Мир згідно із християнською етикою починається в серці людини. За етимологічним словником, серце (від *сърдь* – «мужність, гнів» + суф. *ьць* (<-ьць)) було вмістилищем як гніву та злості, так і любові та дружби. Тому «те, що з уст виходить, від серця виходить, це і сквернить людину, бо від серця виходять злі помисли, убивства, перелюбства, любодіяння, краді, лжесвідчення, хула – це сквернить людину...» / Євангеліє від Святого Матвія 15: 10–20 / ; «бо чим серце наповнене, те говорять уста» / Євангеліє від Святого Матвія 12: 30–37, 43–45 / . Початком цього миру є встановлення миру з Богом через мир із власною совістю («І нехай панує в серцях ваших мир Божий, до якого ви й покликані в одному тілі, і будьте дружельюбні») / Послання Св. Апостола Павла до Колосян 3: 5–8, 12–17 / . У Біблії благословенними є миротворці, адже *мир творять*. Миротворцями є люди, які самі живуть у мирі з Богом, тобто вільні від гріха, сповнені терпіння й любові не лише до близьких, а й до ворогів, намагаються жити в згоді, уникати суперечок, непорозуміння і зіткнень. На наш погляд, справедливо, що *філософія серця* (не розум, а серце здатне досягнути Бога (Блез Паскаль), моральна гідність не від розуму, а від серця (Руссо)) ґрунтується саме на християнській традиції, обстоюючи моральні цінності й значення людського вчинку, адже моральні почуття є важливим джерелом спонукання до високоморальних дій і вчинків. Отже, віра в божественність моральних законів спонукує людину до усвідомленої оцінки своїх учинків, до їх узгодження із власним сумлінням, що не дозволяє робити вибір на користь зла: «страх Господній відводить від злого» / Книга пророків Соломонових 16: 6 / . Віра в Бога, що поєднана з надією і любов'ю, – це життєве джерело, з якого беруть початок усі цінності людського життя.

В українців почуття родини було особливо загостреним, і цим пояснюється шанобливе ставлення до батьків. Одна із заповідей Божих говорить: «Шануй свого батька і матір свою, щоб було тобі добре та щоб довго прожив ти на землі». Тому до батьків належало говорити з повагою, звертатися на «Ви». Діти прислухалися до доброго слова матері та батьківської поради, не починали будь-якої важливої справи без благословення. Вирушаючи в дорогу, як і перед весіллям, просили благословення в батьків і Бога. Благословити (складне дієслівне утворення з основ *благо* та *слово*) – сказати слово благосне [13, с. 204]. Слово сповнене блага, адже благо йде від батька і матері, котрі добрим словом виховували дітей. Існування обряду благословення доводить, що українці здавна вірили в невмирущу силу мовленого слова, яким можна надихнути, розсіяти сумнів, породити віру. В основі слова «благословити» є «благо» – «добро, щастя» [там же, с. 203]: «Добре, коли людина в мовчанні надію кладе на спасіння Господнє», «Добре для мужа, як носить ярмо в своїй молодості» / Плач Єремії 3: 26, 27 / . Дійсно, благо тому, хто може «благодіяти» й цим «багатіти», створюючи основу для майбутнього.

Возвеличуючи «страждених і обтяжених», проповідуючи доброту й милосердя, сімейну злагоду, вірність, піклування

батьків про дітей, послушність, християнська мораль засуджувала злі помисли, убивства, крадіжки, лжесвідчення, хулу, яка сквернить людину, адже, за Біблією, це богозневага, святозневага / Євангелія від Св. Матвія 12:31 / . За словником, хула – «докір, сором, ганьба, обман» [15, с. 221]. За християнською мораллю, це ганьбить людину, тому «Всякому, хто скажет слово на Сына Человеческого, прощено будет; а кто скажет хулу на Святого Духа, тому не простится» / Лк. 12:10 / , «Усякий гріх, навіть богозневага, проститься людям, але богозневага на Духа не проститься!» / Євангелія від Св. Матвія 12:30–31 / . Засуджувалося і злослів'я (злі, недобррозичливі слова, висловлювання, плітки).

Таким чином, українська мова є не тільки найістотнішим чинником самовиявлення і світосприйняття нації, а й показником її духовності, що відкриває мудрість Божих законів, за якими жили наші предки, формує високі моральні чесноти, сприяє духовному, інтелектуальному, моральному вихованню, підвищенню мовленнєвої грамотності, культури мови, осмисленню ролі етичних засад суспільства в мові, її естетичної функції.

Література:

1. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / кол. авт. за ред. М.І. Пентиліук. Київ : Ленвіт. 2004. 400 с.
2. Мацько Л. Мова як духовна категорія у педагогічному контексті. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2005. № 17–18. С. 3–5.
3. Українська мова за професійним спрямуванням : навчальний посібник / С.О. Караман та ін. ; Київ : Літера ЛТД, 2013. 544 с.
4. Кириченко Г.С. Нариси загального мовознавства : навчальний посібник. Київ : Видавничий Дім «Ін-юре», 2008. Ч. II. 224 с.
5. Матвєєва Н.П. Лексико-семантичні труднощі писемного тексту та їх лексикографічна інтерпретація : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.15 / Ін-т укр. мови. Київ, 1997. 48 с.
6. Словарь иностранных языков. Москва : Русский язык. 1987. 608 с.
7. Етимологічний словник української мови : 7 т. / ред. О.С. Мельничук. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 3. 533 с.
8. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового завета. Т. 1, с иллюстрациями Г. Дорэ (репринтное). Библиейские Комиссии. «Духовное Просвещение», 1991. 572 с.
9. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового завета. Т. 2, с иллюстрациями Г. Дорэ (репринтное). Библиейские Комиссии. «Духовное Просвещение», 1991. 617 с.
10. Шанский Н.М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка. Москва, 1975. 543 с.
11. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. О.С. Мельничук. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 2. 572 с.
12. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. О.С. Мельничук. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 5. 568 с.
13. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. О.С. Мельничук. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 1. 632 с.
14. Ожегов С.И. Словарь русского языка / под. ред. Н.Ю. Шведовой. Москва : Русский язык. 1987. 750 с.
15. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. О.С. Мельничук. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 6. 568 с.

Zaitseva V., Yaremchuk N. The Ukrainian language as a source of Christianity moral basis

Summary. The article defines its aim and objectives, highlights the urgency of the problem of a language personality's morality, draws the connection between a language and moral experience of mankind, analyzes the present state of the indicated problem's development, underlines insufficient coverage of scientific sources, where lexical units with semantics of morality aiming at moral and speech culture of Ukrainian speakers improvement. The research names sources, including dictionaries and precedent texts, reviews scientific literature on this issue, considers the attempt of scientists to attribute lexical units (both individual words and phraseological units) with semantics of morality to glossonymy – lexical subsystem which contains units with lexical and semantic difficulties. The given research discusses the works of scientists, who contributed to the study of glosses – lexical units with the semantics of morality (the units which function in obligatory, socially important texts, contain lexical and semantic difficulties and have valuable culturological, aesthetic, expressive and didactic meaning) and proves the role of those language functions, which reflect the importance of language in the process of forming moral and ethical principles. The article clarifies the role of the Ukrainian language in the process of linguistic personality's development and formation, specifies the concepts of moral values and morality, gives the scale of human values according to Christian morality, defines key words with semantics of morality (love, kindness, mercy, etc.), as well as words with a negative connotation (disgrace, anger, perjury, etc.). The work ends in conclusions and outlines the prospect of further explorations, such as the analysis of lexical units with the semantics of morality within glossonymy, determination of the principles of lexicographic interpretation of glosses with the semantics of morality, as well as indication of methods of their use in teaching the Ukrainian language in educational institutions.

Key words: language, speech culture, ethics, morality, Christianity, lexical units.